



Vrije Universiteit Brussel

Faculteit der Letteren en Wijsbegeerte

Studiegebied Taal-en Letterkunde: tweetalencombinatie

Promotor: professor dr. Hans Vandevoorde

De functie van de dromen in *De avonden* van Gerard Reve

“Paper ingediend voor het behalen van de graad van Bachelor in de Taal-en Letterkunde:
Nederlands-Spaans”

Academiejaar 2013-2014

Ik verklaar plechtig dat ik de bachelorpaper, *De functie van de dromen in De avonden van Gerard Reve*, zelf heb geschreven.

Ik ben op de hoogte van de regels i.v.m. plagiaat en heb erop toegezien om deze toe te passen in deze bachelorpaper.

Datum

Naam + handtekening

09/05/2014

Ellen Demandt

Dankwoord

Langs deze weg wil ik graag een dankwoord richten aan alle personen die rechtstreeks of onrechtstreeks een bijdrage hebben geleverd aan de realisatie van deze paper.

Eerst en vooral wil ik mijn promotor, professor Vandevoorde, bedanken voor diens hulp. Hij heeft me zeer goed begeleid, gecorrigeerd en bijgestuurd wanneer ik niet meer wist wat mijn volgende stap zou zijn. Tevens heeft hij ervoor gezorgd dat ik mijn paper op tijd had geschreven en zo nog voldoende marge had om te reflecteren en eventuele aanpassingen te doen. Samen met hem heb ik dit proefschrift tot een goed einde kunnen brengen.

Verder bedank ik mijn klasgenoten, voor hun goede raadgevingen, hun hulp en hun tips. Zonder de wederzijdse steun die we aan elkaar gaven, was dit proces veel moeizamer verlopen.

Ook wil ik mijn goede vriend Lars Breuls een pluim toekennen. Hij heeft de taak op zich genomen om mijn paper na te lezen en te verbeteren waar nodig. Waarvoor mijn dank.

Ten slotte gaat mijn dank ook naar mijn ouders en zus voor de morele en materiële steun. Zij hebben mij elk op hun manier bijgestaan en geholpen gedurende het schrijven van deze paper.

Inhoudsopgave

1. Inleiding	6
2. Introductie tot <i>De avonden</i>	8
3. Secundaire literatuur over de dromen in <i>De avonden</i>	10
4. Methodologie	13
5. Droomanalyse.....	14
6. Analyse van de dromen in <i>De avonden</i>	17
6.1. Interpretatie van de dromen in de secundaire literatuur	17
6.2. Analyse van de dromen	20
6.3. Types van de dromen	26
6.3.1. Inhoud.....	26
6.3.2. Vorm.....	27
6.3.2.1. Droomreeksen	28
6.4. Funcities van de dromen.....	28
6.4.1. Inhoud.....	29
6.4.2. Vorm.....	29
6.4.2.1. Droomreeksen.....	30
6.4.3. Toepassing van de funcities op de geselecteerde dromen.....	30
6.5. Resultaten	32
7. Conclusie.....	34
8. Bibliografie.....	36

1. Inleiding

De avonden van Gerard Reve. Er bleken over deze beroemde roman al ontelbare artikels en boeken geschreven te zijn. Deze bronnen handelen voornamelijk over de homoseksualiteit van Reve en het ontbreken van seksualiteit in zijn roman. Verder bevatten ze discussies over de vraag of het verhaal een spiegel is van de naoorlogse tijdsgeest en over de vraag of Frits van Egters een alter-ego van Reve is. Raat (1989: 85-86) beweert bijvoorbeeld dat het boek sterk autobiografisch is:

Het is zo sterk auto-biografisch, dat men verschillende oud-leerlingen van het Vossius-gymnasium te Amsterdam kan herkennen. [...] in een aan het ziekelijke grenzende neiging tot exhibitionisme heeft hij [Reve] zijn ziel en zijn lichaam blootgelegd.

Dit wordt gestaafd door Paardekoper (1986: 21, 26), die in *Gerard Reve: De avonden* vertelt dat Reve de roman heeft geschreven op aanraden van een psychiater. Hij beweert bovendien dat er van *De avonden* geen woord gelogen is.

Het valt op dat er slechts zelden werd geschreven over de dromen in *De avonden*. Enkele publicaties spitsen zich weliswaar op de dromen toe, maar deze zijn in de meeste gevallen gedateerd (De Bevere 1972; Van Hoeydonck 1973) of bevatten een aantal veronderstellingen en gissingen die verder niet te bewijzen vallen. Het gaat dan vooral over de seksualiteit die impliciet in de dromen naar boven komt drijven (Kummer & Verhaar 1976; Raat 1988) en over de subtiele aanwezigheid van de oorlog, restanten die het personage tijdens zijn bewustzijn van overdag probeert te verdringen (Joosten 2008). In deze werken ligt de nadruk bovendien voornamelijk op de relatie van de inhoud van de roman tot de biografie van de schrijver (Maas 2009). Dit is een pad dat ik in mijn onderzoek liever onbetreden laat. Ik heb besloten om me in deze scriptie te concentreren op een aspect van de dromen dat tot hier toe niet tot nauwelijks behandeld werd, namelijk de functies die ze kunnen hebben. Deelvragen die in mijn scriptie aan bod komen zijn *Wat is het onderscheid tussen een droom van een mens en een droom van een literair personage?* en *Welke soorten dromenanalyse bestaan er?*

Beginnen doe ik met een introductie tot *De avonden* waarin het gaat over de auteur Gerard Reve en over de tijdsperiode en de receptie van de roman. In het vierde hoofdstuk bespreek ik de actuele stand van zaken in de secundaire literatuur over de dromen in *De avonden* en geef ik een overzicht van mogelijk interessante onderzoeken voor mijn scriptie. Het vijfde hoofdstuk is gewijd aan de methodologie voor de droomanalyse van *De avonden*, met een uitgebreide beschrijving van de verschillende stappen die ik hierbij zal volgen. Verder besteed

ik het zesde hoofdstuk aan informatie over dromen om daaropvolgend te komen tot de droomanalyse van *De avonden*. In dit zevende hoofdstuk behandel ik op beknopte manier de resultaten die de verschillende soorten analyses van de dromen in de secundaire literatuur tot nu toe hebben opgeleverd. Welke elementen zijn veelvoorkomend in de dromen? Welke betekenissen worden aan de dromen toegekend? Op die manier maak ik een indeling van de dromen in types, zoals we bijvoorbeeld het type van de angstdroom kennen. Vervolgens onderzoek ik wat de functies van de dromen in *De avonden* kunnen zijn. Hierbij denk ik aan zowel de inhoudelijke functie – wat dragen deze dromen bij aan de roman en aan het verhaal? – als aan de structurele functie – om welke reden bevinden de dromen zich meestal op het einde van elk hoofdstuk en hoe verklaar je de enkele dromen die hierop een uitzondering vormen? –. Deze functies zal ik toepassen op enkele geselecteerde dromen uit *De avonden*. De resultaten van dit onderzoek vergelijk ik dan met eerdere onderzoeken naar de dromen in *De avonden* om zo te zoeken naar overeenkomsten en verschillen en mogelijke verklaringen hiervoor.

2. Introductie tot *De avonden*

De avonden (1947, Reina Prinsen Geerligsprijs), Reve's romandebuut, veroorzaakte grote ophef. Veel critici betitelden het als een verwerpelijk nihilistisch produkt, maar anderen herkenden het als een debuut van uitzonderlijke betekenis. [...] Dit werk, lange tijd beschouwd als typisch naoorlogs en tijdgebonden, behelst in wezen het tijdeloze lot van de intellectualistische adolescent in een kleinburgerlijk milieu, en wordt thans gezien als een van de belangrijkste na 1945 verschenen Nederlandse romans. (Van Bork & Verkruijsse 1985)

De avonden werd gepubliceerd in het jaar 1947, slechts korte tijd na het einde van de Tweede Wereldoorlog. Om deze reden en omdat het boek volgens sommigen bol staat van 'naoorlogse jongeren', een 'lichtloze oude middenklasse' en de 'emancipatie van de arbeidersklasse' wordt dit debuut van Reve vaak gezien als het 'boek van een generatie'. Anderen zien het nog ruimer en beschouwen het eerder als een representatie van 'de puberteit' (Paardekooper 1986: 21-22). Deze beweringen zijn niet onjuist, maar tegenwoordig wordt er toch vaker geopperd om het verband tussen de roman en zijn context los te laten. Volgens Raat (1989: 13) luidt het jaar 1965 een nieuwe receptieperiode in: 'Daarin wordt ook geschreven over aspecten van de roman die tot dan toe onderbelicht bleven. Ik denk bijv. aan de humor en de dromen.' Tot dan toe werd er nooit echt gefocust op deze aspecten.

Gerard Reve lijkt niet altijd tevreden te zijn met de aandacht die zijn roman krijgt. In *In gesprek: interviews* heeft hij zich talloze keren uitgelaten over de belangstelling voor de dromen in zijn boek, over het feit dat de roman in een sobere stijl geschreven is, en over de echtheid van de gebeurtenissen die in het verhaal beschreven worden. "Ik probeer vlijtig te werken en mijn tijd goed in te delen en het voor grof geld te verkopen." aldus Reve "Wat een gezond standpunt is, hoor." (Reve 1983: 35)

Reve erfde naar eigen zeggen 'de verbale begaafdheid van zijn vader en het romantische levensgevoel van zijn moeder.' (Van Bork & Verkruijsse 1985) Hij was verbonden aan het tijdschrift *Het Parool* (1943-1947) en was later ook redacteur van *Tirade* (1958-1967) en van *Dialog* (1965-1966). In 1969 ontving hij de P.C. Hooftprijs voor zijn oeuvre. Volgens Van Bork & Verkruijsse (1985) kan Reves werk opgedeeld worden in vier periodes. In de eerste periode (1946-1956), waarin zijn debuutroman *De avonden* valt, schrijft hij uitsluitend realistisch-symbolisch proza. Daarna volgt een korte overgangperiode (1957-1962), waarin hij allerlei genres beoefent. In deze periode begint Reves homoseksualiteit zich te openbaren. Onder andere zijn romans *Op weg naar het einde* (1963) en *Nader tot u* (1966) bewijzen dat Reve psychische en creatieve barrières heeft doorbroken: 'Hij schrijft ongeremd over wie hij

is en wat hem beweegt.’ (Van Bork & Verkruijsse 1985) In *In gesprek: interviews* (Reve 1983: 140-141) zegt hij er het volgende over:

Je moet het Taboe niet bestrijden, maar gebruiken, veroveren. Ik geloof dat je door de bestrijding van het taboe te veel eer aan het taboe bewijst. [...] Ik heb met de homofilie heel lang geworsteld. Het heeft jaren geduurd eer ik er vrede mee had. [...] Het was makkelijker geweest als het niet in mijn leven was gekomen. Het veroorzaakt zoveel oponthoud. [...] Maar goed, als ik, doordat ik erover schrijf, daardoor bijzonder in de aandacht val, en er nog geld aan verdienen ook, ja, vooruit dan maar, dan haal ik tenminste nog iets uit mijn homoseksualiteit.

In 1963 begint Reve romantisch proza- en dichtwerk te maken dat ‘over zijn gehele zelf’ gaat. Omdat deze stijl zijn oorsprong vindt in de dualistische visie dat de mens zowel als subject en als object gezien kan worden, noemt men dit zijn dualistisch romantische periode (1963-1970). (Van Bork & Verkruijsse 1985) Later schrijft Reve in een meer sobere stijl, hecht hij belang aan een persoonlijke mystiek en heeft hij aandacht voor het slechte en afwijkende. Bijgevolg wordt dit zijn disharmonisch romantische periode (na 1970) genoemd. (Van Bork & Verkruijsse 1985)

Het werk van Reve is intrigeloos, vrij beperkt van omvang en bevat, naast de schrijver, die soms verhuld is, geen betekenisvolle personages. Toch is zijn oeuvre van zeldzaam niveau. Dit komt doordat Reve zijn motieven weet over te dragen met ‘grote authenticiteit en emotionele geladenheid’ en ze bovendien verwoordt met ‘onweerstaanbare humor en sublieme taalbeheersing’, zodat zij hun persoonlijk karakter ver te boven gaan. (Van Bork & Verkruijsse 1985) Over dit persoonlijk karakter zegt Romijn Meijer in *Toen Reve nog van het Reve was* (1985: 40): ‘Gerard was een koploper, een trendsetter die de nostalgie had ontdekt lang voordat de Nostalgie werd geboren’. Bovendien verklaart hij: ‘Van het Reves vermogen om zich te vernieuwen heeft mij vaak verbaasd’ (Meijer 1985: 44).

3. Secundaire literatuur over de dromen in *De avonden*

De avonden was al vaak het onderwerp van studie en onderzoek en er is een duidelijke evolutie te bemerken in de receptie van de roman. De onderwerpen van de artikels maken een verandering door: van traditionele en voor de hand liggende veronderstellingen naar modernere opvattingen zoals de psychoanalyse en van biografische literatuurkritiek naar de meer structuralistische kritiek, die de biografie van de auteur buiten beschouwing laat. Op basis van het oudere doch achtenswaardige *Over De avonden: de eerste roman van Gerard Reve* (Raat 1989) deel ik de kritieken en de recensies die handelen over *De avonden* in twee periodes in.

In het begin, vlak na de publicatie van de roman, gaan de meeste artikels over steeds terugkerende onderwerpen: ‘de psychologische problematiek van de roman en de literair-historische situering. Slechts een enkeling heeft oog voor de humor.’ (Raat 1989: 11-12) In *Hollands binnenhuisje bevuild* (Raat 1989: 86) komt de homoseksualiteit van Reve (‘zijn geringe belangstelling voor vrouwen’) ter sprake en in *De stem van een generatie* (Raat 1989: 43-46) wordt nogmaals aangegeven dat de naoorlogse tijdsgeest duidelijk in de roman terug te vinden is. Ook Buitendijk schreef over deze tijdsgeest in *De levensangst der jongeren* (Raat 1989: 91): ‘En in de literatuur is er bij mijn weten in ons land geen boek geschreven dat ons zo vlak voor de harde realiteit van onze dagen plaatst als *De avonden* van Simon van het Reve’. Verder is het boek als autobiografisch gedoodverfd en worden er overal verwijzingen naar de eigen persoon in teruggevonden, zo blijkt uit *De stem van een generatie* (Raat 1989: 45):

Het waarschijnlijk autobiografische verhaal hoort Van het Reve toe. Niet iedere jongeman heeft in zo’n kleinburgerlijke omgeving verkeer, zoals niet iedereen in Italië heeft gevochten, maar in de ontgoocheling, de doffe verveling, het wachten op een of andere sensatie die uitkomst zal brengen, herkent men de stem, zoal niet van een gehele generatie, dan toch van een niet onaanzienlijk deel daarvan, van de jongsten, die min of meer verdoofd en zonder geloof uit de oorlog zijn gekomen, van wie alleen gezegd kan worden, dat zij ‘beschikbaar’ zijn voor het een of het ander, zonder zelf tot welke keuze dan ook bewust te kunnen besluiten.

Ten slotte wordt opgemerkt dat in de roman elke vorm van seksualiteit is weggelaten. Dit wordt kort aangehaald in enkele recensies. Naast ‘[...] overigens is dit boek asexueel.’ (Raat 1989: 141) staat er het volgende citaat te lezen:

Men kan opmerken dat deze drieëntwintigjarige wel een erg belegen knaap genoemd moet worden. Behalve deze vreemde overjarigheid zijn er de nogal verontrustende feiten, dat vijf jaren oorlog en bezetting hem [...] blijkbaar niets gedaan hebben [...] en het totale ontbreken van het sexuele element. Het past alles bij de onrijpheid. (Raat 1989: 136)

Ondanks de bekroning van *De avonden* met de Reina Prinsen Geerligsprijs is het opvallend dat de kritieken uit de eerste periode vaak negatief getint zijn. Meestal linkt men de inhoud van het verhaal aan de auteur en heeft men geen begrip voor zijn handelingen, die eigenlijk de handelingen van het hoofdpersoonage zijn. Ook viel het wel eens voor dat het publiek zich vragen stelde bij de waarheidsgetrouwheid van de roman, vaak in relatie tot de Tweede Wereldoorlog en de nasleep hiervan.

In de tweede periode van de receptie en de kritiek, die na een tiental jaren van stilte losbreekt, komt er meer aandacht voor thema's zoals de humor (Raat 1989: 276-290) en de verteltechniek (Raat 1989: 331-339). Verder worden ook de onderwerpen 'psyche' en 'droom' aangesneden, die in *De avonden* onvermijdelijk terug te vinden zijn:

In de adolescent Frits van Egters, hoofdpersoon van *De avonden* heeft Van het Reve een jeugd ontdekt die voor mijn gevoel niet – zoals vaak is beweerd – ten prooi is aan naoorlogse verwarring, maar die de psychische keerzijde belichaamt van de emancipatie van de arbeidersklasse. (Raat 1989: 255-256)

Een voorbeeld van een vernieuwende publicatie over de dromen in *De avonden* is het boek van Kummer en Verhaar, *Over De avonden van Gerard Kornelis van het Reve* (1976). Naast hoofdstukken over de droomruimte en over de opbouw van de roman en de plaats van de dromen hierin reserveren ze een apart hoofdstuk voor de interpretatie van de dromen. Hierin uiten ze hun bewondering voor Van Zweden (1976), die volgens hen als enige een waardige poging tot droominterpretatie van de dromen in *De avonden* heeft gedaan, gebruikmakend van de freudiaanse methode. Kummer en Verhaar vestigen in dit hoofdstuk bovendien ook even de aandacht op de vraag of de dromen een functie hebben. Ook Raat wijdde in zijn boek *Veertig jaar De avonden van Gerard Reve* (1988) een hoofdstuk aan de dromen, waarin hij refereert naar Van Zweden. Daarnaast handelen ook het hoofdstuk van De Zoeten in *Ander water: een herlezing van Gerard Reves De Avonden* (2003) en het artikel van Grüttemeier, *Over de dromen in Gerard Reves "De avonden"* (1996), over de dromen in *De avonden*. In beide publicaties worden, naast de droomanalyses, ook de functies van de dromen weer ter sprake gebracht.

In de nasleep van deze gepubliceerde artikels over de dromen zijn er ook een aantal academische studies naar *De avonden* verricht die hier de nadruk op leggen. Voorbeelden hiervan zijn *De dromen in De avonden van G.K. van het Reve* (Van Hoeydonck 1973) en *Elf dromen van Frits van Egters ('De avonden') geanalyseerd* (De Bevere & Gerits 1985). Van Hoeydonck gaat uit van het autobiografisch element om naar de interpretatie en de functies van de dromen te zoeken. Hierbij gebruikt hij de *Droomduiding* (1900) van Freud. Ook laat hij zijn licht schijnen op 'het geestelijk klimaat van De avonden' (Van Hoeydonck 1973: 91). Ten slotte volgt een analyse van de elf dromen. De Bevere publiceert, na haar individuele onderzoek naar de dromen van *De avonden*, samen met haar collega Gerits een artikel in het tijdschrift *Kreatief*. Hierin hebben ze aandacht voor de psyche – zowel van de mens als van een romanpersonage – en de psychoanalyse. Ze bekijken de verschillende soorten dromen die optreden in het werk van Reve en passen het verschuivingsmechanisme van Freud toe op *De avonden*. Ook zij besluiten met de stapsgewijze analyse van de verschillende dromen.

Ik wil de leegte binnen het onderzoekskader van *De avonden* opvullen door de functies van de dromen verder te onderzoeken. Deze scripties zijn interessant voor mijn onderzoek, omdat ze een goede basis vormen om vanuit te vertrekken en om dieper in te gaan op deze functies. Ook zal het interessant zijn om het onderzoek van Van Hoeydonck uit 1973 naar de functies van de dromen te vergelijken met mijn eigen resultaten.

4. Methodologie

Vooraleer ik onderzoek wat de inhoudelijke en structurele functies van de dromen in *De avonden* zijn, sta ik stil bij het aspect ‘dromen’ zelf. Dit gebeurt in het volgende hoofdstuk, waarin ik informatie zal zoeken over dromen en droomanalyses. Hierbij wordt er rekening gehouden met de tijdsgeest en de toenemende interesse voor psychoanalyse met de tijd. Er zal bovendien kort worden ingegaan op Freud en zijn *Droomduiding*, en hiermee samenhangend wordt ook het begrip ‘dagresten’ uitgelegd. Verder zullen de volgende vragen worden gesteld: *Wat zijn dromen?*, *Waarom dromen we?* en *Wat is het onderscheid tussen de droom van een mens en de droom van een literair personage?*

Vervolgens ga ik chronologisch na welke soorten droomanalyse er door de auteurs van de secundaire literatuur worden gebruikt voor de interpretatie van de dromen uit *De avonden*. De uitleg over de analysemethodes wordt hierin geïntegreerd. Daarna wordt een analyse van de dromen in *De avonden* uitgevoerd. Dit gebeurt aan de hand van de secundaire literatuur. Tijdens deze analyse noteer ik welke elementen vaak in de dromen terugkomen en welke betekenissen de dromen krijgen.

De resultaten die hieruit voortkomen zorgen ervoor dat ik op een overzichtelijke manier de dromen kan onderverdelen in types. Hierbij houd ik rekening met het onderscheid tussen vormelijke en inhoudelijke types. Als ik weet tot welke types de dromen uit *De avonden* behoren, selecteer ik per type een droom. Ik breng deze dromen in verband met hun tekstuele context en onderzoek zo welke functies ze hebben. Er zal zowel gelet worden op de inhoudelijke functies als op de structurele functies. Op het gebied van de inhoud ga ik bijvoorbeeld na welke bijdrage de dromen leveren aan het verhaal. Op structureel vlak onderzoek ik de functie van droomreeksen en de redenen voor de plaats waar de dromen zich in de roman bevinden.

Ten slotte worden de functies van de verschillende droomtypes vergeleken en wordt gezocht naar een verklaring voor de resultaten. In dit besluit wil ik te weten komen hoe belangrijk de functies van de dromen zijn, hoeveel verschillende functies er bestaan in *De avonden* en of deze functies al dan niet gelijkwaardig zijn aan elkaar. Om af te ronden vergelijk ik de antwoorden op deze vragen nog met eerdere onderzoeken naar de dromen in *De avonden*, waaronder de scriptie van Van Hoeydonck.

5. Droomanalyse

In de loop van de tijd toonden steeds meer wetenschappers interesse voor de droom en voor psychoanalyse. Velen hebben hun bevindingen van droomonderzoek uit de doeken gedaan en hebben hiermee het kennisgebied van de droom uitgebreid. Aan de hand van in het Nederlands gestelde literatuur over psychoanalyse, geef ik een overzicht van wat dromen zijn, hoe ze door de jaren opgevat zijn en hoe ze in relatie staan met literatuur.

Visscher geeft in *Dromen in de moderne Nederlandse poëzie* (1953) een uitgebreid overzicht van de evolutie van droomtheorieën. Hij vertrekt van de Bijbel, die waarschuwt tegen de bedrieglijkheid en grilligheid van de droom. In de achttiende eeuw gelden er wetenschappelijke opvattingen in verband met dromen en tijdens de Romantiek kent men een metafysische droombeschouwing. De hedendaagse¹ theorieën worden voornamelijk gevormd door Freud en Jung. Visscher (1953: 12) vertelt dat Freud een onderscheid maakt tussen de manifeste droominhoud – de grilligheid en onredelijkheid van de droom zoals die zich aan ons voordoet – en de latente – een onbewuste seksuele wens, die veelal van infantiele herkomst is en om sociale of ethische redenen naar het onderbewuste is verdrongen –. Een psychische instantie, de ‘censuur’, waakt erover dat de onbewuste wensen het bewustzijn niet zullen bereiken, maar tijdens het slapen vermindert de waakzaamheid van de ‘censuur’, waardoor de verdrongen wensen in gecamoufleerde vorm toch naar boven komen. Dit camouflageproces wordt de *Traumarbeit* genoemd en wordt beschouwd als onvolwaardig ten opzichte van het rationele denkproces. Er zijn een viertal werkwijzen in de *Traumarbeit*: de verdichting, de verschuiving, de visualisering der latente gedachten en de secundaire bewerking. Deze begrippen gebruikt Freud, en na hem ook een aantal andere psychoanalisten, om dromen van patiënten te interpreteren.

In *Literatuur en psychoanalyse* stelt Schrover (1991: 138) dat Sigmund Freud geen literatuurwetenschapper was, maar dat hij met zijn methode van de *Traumdeutung* voor de literatuurwetenschap interessante mogelijkheden bood tot literaire interpretatie. De *Traumdeutung* bestaat uit een *Vorbericht* – Freud vertelt iets over de patiënt –, een droom – zoals die door de patiënt verteld wordt – en de ‘vrije associaties’ – die de patiënt later aan de droom linkt –. De methode heeft als uitgangspunt dat de droom ‘de hoofdweg naar het onbewuste is’ en voor de analyse baseert men zich in eerste instantie op de literaire tekst (Schrover 1991: 139). Er is echter een verschil tussen de droom van een mens en van een literair personage. Bij de analyses van de droomverhalen van een personage ontbreken het

¹ Hedendaags wordt hier opgevat als ‘midden 20^e eeuw’

Vorbericht en de ‘vrije associaties’. Freud lost dit op door zich bij de analyse eerder een mens van vlees en bloed voor te stellen dan een literair personage. Tegen deze methode, waarbij mensen in de plaats van teksten worden geïnterpreteerd, worden door literatuurwetenschappers soms bezwaren gevormd (Schrover 1991: 149). Volgens Schrover (1991: 141) wordt Freud gezien als een voorloper van de ‘moderne periode’, in tegenstelling tot zijn leerling Jung. Jung onderscheidt het ‘persoonlijke onbewuste’ van het ‘collectieve onbewuste’ en vindt met andere woorden dat de kunstenaar een gespleten individu is, bij wie het scheppende onafhankelijk van zijn persoonlijkheid bestaat. Volgens Jung is een gezonde psychische ontwikkeling gericht op het accepteren van deze gespletenheid. Dit heet het ‘individuatieproces’. Na dit proces is het nog steeds mogelijk dat symbolen of ‘archetypen’ uit het onbewuste van de kunstenaar zich in een kunstwerk manifesteren (Schrover 1991: 159-161). Jung gelooft dus, in tegenstelling tot Freud, dat de droom zelf, ongeacht de analyse en de ‘terugvertaling’ in rationele inhoud, belangrijk is.

Om beter te begrijpen wat een droom nu precies is, zal ik vertrekken van de basisbegrippen van de psychoanalyse. De mens ontwikkelt zich van kindsaf door te streven naar *Lust*. Na de orale fase en de anale fase komt het kind echter terecht in een oedipale fase, waarin het zich identificeert met de vader en afziet van het directe verlangen naar zijn moeder. Het *Lustprincipe* wordt dan ingeruild voor het *Realiteitsprincipe*. Het onbewuste wordt verdrongen en er is sprake van een compromis tussen het *Über-Ich* – het sociaal aangepast denken – en het *Es* – het onbewuste – (Schrover 1991: 144-145). Een droom wordt opgevat als ‘een compromis tussen wat de dromer bewust wilde zeggen en zijn onbewuste verlangens’ (Schrover 1991: 139). Deze compromisvorming, ook wel *sekundäre Bearbeitung* genoemd, vindt opnieuw plaats wanneer een dromer een droom vertelt. Bij de literaire analyse, die een vorm van kritiek is om literaire teksten begrijpelijk te maken, vindt er een derde stadium van *sekundäre Bearbeitung* plaats (Schrover 1991: 150).

Voor het onderzoek naar de dromen in *De avonden* is er nog een ander begrip van belang, namelijk ‘dagrest’. Omdat Frits elke nacht een droom heeft, en het verhaal enkel bestaat uit de opeenvolging van dagen en nachten, is het begrijpelijk dat hij voor de onderwerpen van zijn dromen inspiratie haalt uit de gebeurtenissen van overdag. Freud heeft het begrip ‘dagrest’ in zijn *Droomduiding* op de volgende wijze gedefinieerd:

Beleving of gedachte die de dromer de dag (soms de dagen) voor de droom heeft gehad en die een rol vervult bij het tot stand komen ervan. Bijna altijd kan de dromer een gegeven noemen dat de aanleiding tot de droom vormde. Op het eerste gezicht betreft het een neutraal element, maar bij

nadere beschouwing heeft dat gegeven met de wens, het conflict en de compromisoplossing van de droom te maken. Die neutraliteit was dus slechts schijn: de dagrest heeft een gevoelig punt geraakt. (Freud 1900: 529 in: Stroeken 2013)

Met dit in het achterhoofd kan er verondersteld worden dat de dromen in *De avonden* de gevoelens en gedachten uiten die overdag onderdrukt worden. Hierdoor vormen ze samen met de gebeurtenissen van overdag een samenhangend geheel.

Han Verhoeff zegt in *De Januskop van Oedipus* (1981: 1) dat wanneer literatuurstudies melding maken van Freud er al snel sprake is van purisme, terwijl de theorieën die dit niet doen kunst net opvatten als een te creatief gebied om er psychoanalytische wetten op toe te passen. In het volgende hoofdstuk zullen we te weten komen op welke manier de analyses in de secundaire literatuur over *De avonden* uitgevoerd werden.

6. Analyse van de dromen in *De avonden*

In *De avonden* is Frits van Egters ‘de held van deze geschiedenis’ (Reve 2011: 5). Hij is een drieëntwintigjarige kantoorklerk die nog bij zijn ouders inwoont. De roman beslaat de belevenissen van Frits gedurende de laatste tien dagen van het jaar, de periode rond kerstmis. Er gebeurt niet veel in het boek. Frits’ bezigheden bestaan vooral uit werken, zijn vrienden bezoeken en het doden van de tijd in aanwezigheid van zijn ouders:

Na zijn werktijd begint pas zijn leven, beginnen ‘de avonden’. En dat leven gedurende die avonden bestaat uit één lange wanhopige worsteling met de tijd. Het gaat er maar om die tijd door te komen, die tijd dood te slaan. (Raat 1989: 39-40)

Verder houdt Frits zich graag bezig met het maken van scherpe zelfanalyses en ontluisterende observaties van zijn omgeving. Deze waarnemingen, onder andere van zijn ouders, zijn vaak zeer realistisch en humoristisch. Frits beseft echter dat hij niet beter is dan de mensen uit zijn omgeving en aan het einde vraagt hij God om zich over hen te ontfermen (Reve 2011: 286). De laatste activiteit die Frits regelmatig uitoefent is slapen. De dromen die hij dan heeft worden in de roman weergegeven. Na de tien dagen, uit het leven gegrepen en volslagen onbelangrijk, zoals dertien in een dozijn, eindigt het verhaal met Frits die, hoe kan het ook anders, in een diepe slaap valt (Reve 2011: 287).

In dit hoofdstuk ga ik na wat er in de secundaire literatuur chronologisch geschreven werd over de dromen uit *De avonden* en op welke manier ze geanalyseerd en geïnterpreteerd zijn. Ik zal de focus leggen op de eerste droom om de interpretaties en analysemethodes van verscheidene auteurs toe te lichten om vervolgens de andere dromen op beknoptere wijze te bespreken. Ik gebruik de tekst uit de eenenzestigste druk van *De avonden*, uit 2011.

6.1. Interpretatie van de dromen in de secundaire literatuur

Volgens De Bevere (1972: 5) is de droom een ‘eigen werkelijkheid’. Ze vraagt zich af ‘in hoeverre de freudiaanse methode voor droomonderzoek kan toegepast worden op een literaire droom’ (1972: 3). De methode die ze toepast is die van de vrije associatie, in vereenvoudigde versie en met behulp van de droomreeksmethode – wanneer een aantal dromen dezelfde thematiek hebben en er soortgelijke beelden in voorkomen – (1972: 5-6). De eerste droom is volgens haar een angstdroom waarin Frits’ obsessie voor kaalhoofdigheid als een equivalent van de castratieangst naar boven komt (1972: 10-11).

Van Hoeydonck maakt bij de interpretatie van de dromen gebruik van de verklaringsprincipes van Freuds *Traumdeutung* (1973: 87-88). De eerste droom heeft volgens hem een compensatorische functie ten opzichte van de leegheid van overdag. De hoed wordt in een freudiaans perspectief gezien als symbool voor de fallus en het neervallen van de man met de hoed wijst dan op seksuele opwinding. (1973: 95) Van Hoeydonck ziet een associatief verband tussen de doodskist, de timmermanswerktuigen en de rechterhand van het lijk (rechts is de werkende hand) (1973: 96). Ook het sadisme van Frits wordt in de droom opgemerkt (1973: 97), net zoals de vervreemding wanneer Frits de tafel niet herkent (1973: 98). Van Hoeydonck geeft aan de sleutel die op de deur van de studeerkamer steekt de betekenis van ‘de oplossing van een probleem’ (1973: 99). Het existentialisme en Frits’ fascinatie voor lichamelijk verval krijgen in de droom ook een plek (1973: 99).

Van Zweden ziet de literaire droom als de overbrenger van een boodschap in het communicatieproces tussen schrijver en lezer (1976: 313). Hij legt een verband met de romanfiguur en gaat op zoek naar betekenissen op basis van diens achtergrond. Hij past de psychoanalytische methode, gebaseerd op Freuds *Traumdeutung*, toe op een literair personage. Van Zweden herkent in de eerste droom de verdrongen seksualiteit van Frits. Hij splitst de droom op in het a-motief – de goede orde van de kinderjaren en het bij de moeder zijn –, het b-motief – de vernietiging van de goede orde door de volwassenheid en de seksualiteit – (de man met de bolhoed die dood neervalt en de voor maandag geplande begrafenis) en het c-motief – de angst die wordt opgeroepen door de incestueuze implicaties van de seksualiteit –. Bovendien stelt Van Zweden vast dat de man met de bolhoed een fallisch symbool is. (1976: 316-317)

Kummer & Verhaar analyseren de dromen uitgaande van de tekst en van ‘datgene dat we al gesignaleerd hebben over die tekst: thema’s, subthema’s, dagresten enzovoort’. Ze verwachten op die manier weinig en bovendien voorspelbare resultaten te behalen. (1976: 79) Ze stellen na een grondige analyse vast dat de eerste droom drie betekenissen heeft: de wens om af te rekenen met de vaderfiguur, de uiting van angst- en schuldgevoelens en de benadrukking van Frits’ isolement tussen schijn en werkelijkheid. (1976: 80-81) De eerste twee betekenissen komen ongeveer overeen met het a- en b-motief dat Van Zweden presenteerde.

De Bevere & Gerits zijn van mening dat ze de psychoanalytische methode op een literair werk kunnen toepassen, maar dat daarbij rekening moet worden gehouden met de specifieke omstandigheden en dat elke vorm van reductie afgewezen moet worden (1985: 5). In de eerste droom, die ze opdelen in vier stukken, passen ze het omkeringsmechanisme (de huiskamer is

vol bezoek, terwijl er overdag niemand langskomt) en het verschuivingsmechanisme (de uitspraak ‘het wordt dit weekeind goed weer’ kan in de mond van Frits zelf gelegd worden omdat hij zichzelf een goed weekend toewenst) toe (1985: 6). Het tweede deel van de droom is volgens hen een wensdroom waarin een vervreemdingsverschijnsel (Frits herkent de tafel niet) aan bod komt (1985: 7). Het derde deel van de droom is een angstdroom, waarin het beeld van de hand (de censuur van Frits’ vader op het gebruik van de radio overdag) verschijnt (1985: 8). Verder komt Frits’ aanleg voor sadisme (de lange witte nagels aan de hand) aan de oppervlakte, wat nauw samenhangt met castratieangst (1985: 8-9). In het laatste deel is er opnieuw sprake van een vervreemdingsverschijnsel (het niet herkennen van de studeerkamer) (1985: 10). Het verschuivingsmechanisme zorgt ervoor dat het lijk niet alleen gezien wordt als een vaderfiguur, maar ook als Frits’ angst voor verval (1985: 10). Deze droom geeft Frits’ existentiële levensangst weer (1985: 11).

Volgens Grüttemeier kunnen dromen die onderdeel zijn van een roman, met de tot onze beschikking staande verhaaltheoretische middelen vanuit een literaire invalshoek geïnterpreteerd worden (1996: 167). Voor de eerste droom in *De avonden* neemt hij ‘de man met de bolhoed’ als uitgangspunt en ontdekt hij de volgende thema’s: ontbrekende waardering en een daarmee samenhangend gevoel van mislukking, eenzaamheid, een verlamme uitwerking van angst en de aantrekkingskracht van abnormaal gedrag en van gekte. Bovendien komen de rituelen die Frits overdag heeft, in deze droom terug. (1996: 172-173)

Grüttemeier doet dus geen uitgebreide analyse meer van de andere dromen, maar concludeert dat ze allemaal de eerder opgesomde thema’s bevatten. Kummer & Verhaar vatten de elf dromen samen in enkele basiskennmerken: Frits verlangt naar zijn jeugd en naar zijn moeder; de sterk oedipale binding met zijn moeder roept door het taboekarakter schuldgevoelens op, en angst voor straf; de seksuele driften van Frits zijn sterk verdrongen; Frits heeft angst voor de wereld der volwassenen, voor de wereld van zijn vader (1976: 85). Van Zweden interpreteert vier van de elf dromen en stelt hierbij dat de droominhoud in verband staat met de voorafgaande gebeurtenissen. De kern van de dromen vat hij samen als volgt: ‘het gevoel van zinloosheid, het vaak kinderlijke gedrag, de felle jaloezie tegenover kinderen en de uiterlijke afwezigheid van seksualiteit’ (1976: 329).

De overige onderzoekers maken een grondigere analyse van alle dromen. De Bevere (1972) behandelt niet alle dromen omdat ze van mening is dat dit ‘geen nieuw materiaal zou opleveren’ (1972: 9). Ze laat daarom dromen 6, 7, 8, 9 en 11 wegvallen en beargumenteert dit door toe te voegen dat ‘het verklaren van de dromen geen doel-in-zich is, maar in functie van

de tekst staat' (1972: 9). Van Hoeydonck (1973) en De Bevere & Gerits (1985), die na haar publiceren, zijn hiermee niet akkoord en analyseren daarom wel alle dromen. Ze gebruiken hiervoor een methode die vanuit psychoanalytisch standpunt vertrekt. Hun (extra) bevindingen worden hieronder weergegeven, aangevuld met de door De Bevere besproken dromen (1, 2, 3, 4, 5 en 10). De Bevere zegt, net zoals Van Hoeydonck en Kummer & Verhaar, iets over de plaats van de dromen in het hoofdstuk en geeft soms ook al mee welke 'soort' of type dromen het zijn.

6.2. Analyse van de dromen in de secundaire literatuur

De eerste droom werd, zoals uit het voorgaande blijkt, het meest uitgebreid behandeld. De rode draad die doorheen de meeste opvattingen loopt is de toepassing van de psychoanalytische droomanalyse van Freud. Raat (1988) schaart zich achter de methode van Kummer & Verhaar (1976) en verzet zich tegen het feit dat de droomuitlegger zich de vrijheid toe-eigent om zelf associaties te maken. Dit is bijvoorbeeld hoe Verhage (1967) in *Waarheid en dromen bij twee Simons* te werk ging en dat leverde volgens Raat 'niets op dat hier vermelding verdient'. (1976: 37) De Zoeten waarschuwt, net zoals Grüttemeier, voor 'al te simpele populair-freudiaanse decoderingen' wanneer men dromen analyseert (2003: 53). De dromen zijn volgens hem te interpreteren aan de hand van de dagresten en de thematiek van elk hoofdstuk. (2003: 53) Ook 'reeksvorming' kan helpen bij de analyse (2003: 54). Grüttemeier stelt zelfs dat de interpretatie van de eerste droom kan dienen als basis voor een algemene interpretatie van de dromen in *De avonden* omdat 'de dromen steeds weer op hetzelfde neerkomen' (1996: 175).

De tweede droom bevindt zich op het einde van het eerste hoofdstuk (De Bevere 1972: 8). Hij bevat symbolen van het aftakelingsproces in het menselijk leven (Van Hoeydonck 1973: 101); de schrik voor ouderdom (De Bevere 1972: 13) en het verlangen naar het kind-zijn (De Bevere & Gerits 1985: 11) behoren hiertoe. De angst en fascinatie voor verval is een gevolg van Frits' narcisme (Van Hoeydonck 1973: 102). Het wordt duidelijk dat Frits niet aangepast is aan zijn omgeving (Van Hoeydonck 1973: 101) en dat hij niet goed opschiet met zijn medemens (De Bevere 1972: 13). De 'boom' wordt geïnterpreteerd als symbool voor vruchtbaarheid (in contrast met impotentie) of als een fallisch symbool (De Bevere 1972: 12; Van Hoeydonck 1973: 101). De droom bevat tekenen van frustratie en onmacht ('er is geen uitkomst') die gezien kunnen worden in relatie met seksuele opwinding (Van Hoeydonck 1973: 103). Verder bestaat hij deels uit een wensvervulling (Van Hoeydonck 1973: 103) en deels uit een angstdroom (De Bevere 1972: 10, 13). Deze angst is een gevolg van de 'hand',

die een symbool is voor de vaderfiguur en die zo de castratieangst opwekt (De Bevere & Gerits 1985: 14). Een laatste opmerking is dat de droom dagresten bevat, zoals bijvoorbeeld het 'inschenken van thee' en de 'divan' (De Bevere & Gerits 1985: 12-13).

De derde droom staat op het einde van het tweede hoofdstuk (De Bevere 1972: 8) en vormt een reeks met droom 4 en 5 (De Zoeten 2003: 54). De droom bevat in de eerste plaats dagresten, zoals muziek en wind (Van Hoeydonck 1973: 106; De Bevere & Gerits 1985: 15). Muziek is een positief element in Frits' leven en droomwereld (Van Hoeydonck 1973: 106), die een continuïteit vormen (De Bevere & Gerits 1985: 17). De wind is het symbool voor het leven, en met uitbreiding voor de vader (Van Hoeydonck 1973: 106; De Bevere 1972: 15). In de droom wordt er een prominente rol toegeschreven aan de zwaan, die met verschillende elementen geassocieerd kan worden. Ze verwijst naar goddelijke mythes, is het symbool voor tweeslachtigheid en representeert de moeder (Van Hoeydonck 1973: 108; De Bevere & Gerits 1985: 15-16). Verder is de zwaan een representatie van Frits (De Bevere & Gerits 1985: 16) en van zijn trauma over het gymnasium waar hij school liep ('een hoog gebouw met twee grote vleugels') (Van Hoeydonck 1973: 107). Het oog van de zwaan staat symbool voor het verlangen om te zien (Van Hoeydonck 1973: 109) en gezien te worden, dat te maken heeft met Frits' narcisme (De Bevere & Gerits 1985: 17). Het oog heeft tegelijkertijd een receptieve en een agressieve functie (Van Hoeydonck 1973: 109; De Bevere & Gerits 1985: 17). Het thema van de droom wordt omschreven als 'de vernietiging van het positieve' (Van Hoeydonck 1973: 109): vernietiging van muziek (door de vader), van de bloemen in de droom (waardoor ze 'kaal' worden) en vernietiging van Frits zelf (De Bevere 1972: 13-14). Ten slotte wordt duidelijk dat Frits onverschilliger in het leven staat, omdat hij weet dat het goede niet blijft duren (Van Hoeydonck 1973: 110; De Bevere 1972: 14).

De vierde droom neemt het einde van het hoofdstuk in (De Bevere 1972: 8). Het begin van deze droom heeft veel weg van dat van de tweede droom (Van Hoeydonck 1973: 111; De Bevere & Gerits 1985: 18). De weg en het schaakbord staan voor het leven in het algemeen en meer specifiek voor Frits' leven (Van Hoeydonck 1973: 111; De Bevere & Gerits 1985: 18). De afwezigheid van de stukken op het schaakbord wijst op het ontbreken van iets fundamenteels, op de leegte van en de verveling in Frits' bestaan (Van Hoeydonck 1973: 111; De Bevere & Gerits 1985: 18). De leegte is het hoofdthema van de roman (De Bevere & Gerits 1985: 18). Het schaakbord wordt ook geassocieerd met de complicaties van het leven (De Bevere 1972: 15). De droom bevat veel dagresten, zoals de wol (Van Hoeydonck 1973: 112; De Bevere & Gerits 1985: 19), de kreten van de moeder wanneer ze een toeval heeft (Van Hoeydonck 1973: 113; De Bevere & Gerits 1985: 20) en de vraag 'we zijn toch

welkom?’ door het bezoek van Jaap en Joosje (Van Hoeydonck 1973: 114; De Bevere 1972: 16). Die laatste vraag krijgt door interpretatie een existentiële invulling (De Bevere & Gerits 1985: 20): Frits vraagt zich af waarom hij leeft. De wol staat symbool voor de weverij waarin zijn vader gewerkt heeft en zo wordt de droom opgevat als een angstdroom die veroorzaakt wordt door Frits’ angst voor zijn vader (Van Hoeydonck 1973: 112; De Bevere & Gerits 1985: 19-20) – dit wordt soms ook geïnterpreteerd als castratieangst (De Bevere 1972: 16) – en door zijn existentiële twijfels (Van Hoeydonck 1973: 113).

De vijfde droom, gesitueerd op het einde van het vierde hoofdstuk (De Bevere 1972: 8), wordt bestempeld als een wensdroom (De Bevere 1972: 19). Het is een *Harnreiztraum* – waarin men droomt dat men naar het toilet gaat en urineert en waarin men zo een gedroomde opluchting ervaart (Normann 2012: 24) – die veroorzaakt wordt door seksuele opwindning (Van Hoeydonck 1973: 114; De Bevere & Gerits 1985: 21). De actie van het wateren staat voor de seksuele daad en de zaadlozing (Van Hoeydonck 1973: 114; De Bevere 1972: 19; De Bevere & Gerits 1985: 21) en het verlangen hiertoe wordt geremd door obstructie door anderen en door seksuele onmacht (Van Hoeydonck 1973: 114). De drang tot wateren kan ook worden beschouwd als een vorm van agressie (Van Hoeydonck 1973: 115). Deze agressie duikt opnieuw op wanneer Frits droomt dat een tienjarig jongetje het hoofd van zijn vader afhakt. Hij verlangt ernaar om dat jongetje te zijn (Van Hoeydonck 1973: 116; De Bevere & Gerits 1985: 24). Frits weigert om weer in te slapen omdat hij in de angstdroom niet opnieuw geconfronteerd wil worden met zijn gevreesde vader (De Bevere & Gerits 1985: 24; De Bevere 1972: 20). De dagresten die in de droom voorkomen zijn die van verveling, wateren, het bioscoopbezoek (Van Hoeydonck 1973: 116), de vaas, de tramrit en het prentenboek dat hij inkeek bij Joosje (De Bevere & Gerits 1985: 22-23).

De zesde droom komt voor op het einde van het vijfde hoofdstuk (De Bevere 1972: 8) en toont voor de eerste keer op expliciete wijze een seksueel getinte inhoud aangezien er gebruik wordt gemaakt van het beeld van de ontblote dij (De Bevere & Gerits 1985: 25). Verder heeft de droom een totaal andere thematiek. Ten eerste is ze bijna volledig gebaseerd op de gebeurtenissen van de vorige avond, waarbij Frits een bezoek bracht aan Viktor, Lidia en Herman (Van Hoeydonck 1973: 119; De Bevere & Gerits 1985: 25). De jongen in de droom die zich voortdurend uit het raam laat vallen, verwijst naar het zoontje van Lidia en Herman die een ‘schudziekte’ heeft. Er wordt gesuggereerd dat de jongen epilepsie heeft en dit wordt vaak uitgebeeld door een val of door evenwichtsstoornissen (Van Hoeydonck 1973: 119; De Bevere & Gerits 1985: 25). De situatie van de jongen wordt vergeleken met de thuissituatie van Frits: de valbeweging herinnert eraan hoe Frits telkens op het nippertje de situatie met

zijn ouders weet te redden (Van Hoeydonck 1973: 120; De Bevere & Gerits 1985: 26). Ten slotte komt de kleur blauw vaak in de droom voor. Deze kleur wordt geassocieerd met waanzin (Van Hoeydonck 1973: 120-121).

De zevende droom bevindt zich op het einde van het zesde hoofdstuk (De Bevere 1972: 8). Frits ligt in een bewegend bed, dat staat voor een rijdende auto. Net zoals in de vierde droom symboliseert de straat waarover hij rijdt zijn leven. Omdat hij zelf de bestuurder is heeft hij ook zelf zijn leven in handen. Frits vraagt zich daarom af 'hoe lang hij al slapend gereden heeft' of hoe lang hij zijn leven al onbewust aan zich liet voorbijgaan (Van Hoeydonck 1973: 122; De Bevere & Gerits 1985: 27). Het beeld van de gekantelde bus wordt geïnterpreteerd als de oorlogsherinneringen die in Frits' onderbewustzijn zijn opgeslagen (De Bevere & Gerits 1985: 27) en de schreeuwende gewonden die onder de bus gekneld zijn bewijzen dat er samen met Frits een groot aantal mensen in het leven 'bekneld' zijn (Van Hoeydonck 1973: 123; De Bevere & Gerits 1985: 27-28). In de droom komen, door verschuiving en verdichting, enkele dagresten voor: de darmen die 'uit het lichaam' geperst zijn (gelijkaardig aan de wratten van Frits' vader die 'uit zijn lichaam' worden gevoed) (De Bevere & Gerits 1985: 28), de 'riem' ('bekneld') (De Bevere & Gerits 1985: 28), 'het afspoelen van vuil' (de vader waste de avond ervoor zijn gezicht) (Van Hoeydonck 1973: 123) en het feit dat niemand naar Frits luistert (net zoals thuis) (Van Hoeydonck 1973: 123). Verder valt het op dat de kleur blauw aanwezig is in het pak van de buschauffeur (Van Hoeydonck 1973: 123; De Bevere & Gerits 1985: 28). De Bevere & Gerits (1985: 28) besluiten dat de droom het karakter van een wensdroom heeft.

De achtste droom staat aan het begin van het zevende hoofdstuk en vormt zo, net zoals de eerste droom, een kleine uitzondering wat betreft de plaats die de dromen in *De avonden* innemen (De Bevere 1972: 8). Frits slaapt in nadat hij een aantal voorwerpen uit zijn kindertijd heeft teruggevonden en bekeken; de link met de kinderstemmen die hij in zijn droom een lied hoort zingen is duidelijk (Van Hoeydonck 1973: 125; De Bevere & Gerits 1985: 29). Herinneringen en indrukken vormen de basis voor het droomverhaal (De Bevere & Gerits 1985: 29). Er worden meerdere associatieve verbanden gelegd in deze droom, zoals het tuinbed dat aan het plantsoen doet denken en het zand dat aan het strand refereert (Van Hoeydonck 1973: 125). Bovendien komt er een kleine wensvervulling in de droom voor, wanneer Frits droomt dat het 'zonnig en warm weer' is terwijl hij voor hij insliep nog opmerkte dat het in zijn kamer koud was (Van Hoeydonck 1973: 125; De Bevere & Gerits 1985: 29). De droom brengt bij Frits' ontwaken een erg emotionele reactie teweeg wat erop wijst dat hij een groot verdriet kent in zijn leven. De oorzaak van dat verdriet ligt onder

andere in het feit dat hij afscheid moet nemen van zijn kindertijd (Van Hoeydonck 1973: 126). Dit afscheid wordt gesymboliseerd door de wegvarende zandschuit en door het graf (De Bevere & Gerits 1985: 29).

De negende droom bevindt zich op het einde van het negende hoofdstuk (De Bevere 1972: 9). In deze droom bevindt Frits zich in een zinkende kano in een groot, effen meer, dat symbool staat voor het leven (Van Hoeydonck 1973: 127). Het water in de kano is kouder dan het water erbuiten. Dit betekent dat de relatie met zijn ouders bij Frits thuis koel is terwijl hij bij zijn vrienden, buitenshuis, vriendschap en genegenheid voelt (Van Hoeydonck 1973: 127; De Bevere & Gerits 1985: 30-31). Het stijgende water dat in de kano binnenstroomt, wijst op de toename van de huiselijke conflicten tussen Frits en zijn ouders, dat uiteindelijk tot een schipbreuk zal leiden (Van Hoeydonck 1973: 127; De Bevere & Gerits 1985: 31). In het tweede deel van de droom symboliseert het water de dood (Van Hoeydonck 1973: 128) en het feit dat Frits niets doet om zich te redden, wijst op de stagnatie en machteloosheid in zijn leven. Via zijn passiviteit probeert hij een innerlijke uitbarsting te voorkomen en de situatie thuis vol te houden (Van Hoeydonck 1973: 128; De Bevere & Gerits 1985: 31). De vader, de verantwoordelijke voor het conflict, wordt voorgesteld door een vloedgolf (Van Hoeydonck 1973: 128; De Bevere & Gerits 1985: 31). Dit beeld is vergelijkbaar met de 'stoomwals' in de vierde droom (Van Hoeydonck 1973: 128). Ten slotte wordt opgemerkt dat de weersomstandigheden uit de droom dezelfde zijn zoals Frits ze de dag voordien omschreven heeft (Van Hoeydonck 1973: 127; De Bevere & Gerits 1985: 30).

De tiende droom, op het einde van het negende hoofdstuk (De Bevere 1972: 9), vormt, vanwege het lijkt dat hierin opnieuw voorkomt, een reeks met de eerste droom (De Zoeten 2003: 54). De droom is bovendien speciaal omdat hij een vervolg overdag krijgt (De Zoeten 2003: 54). Frits is in eerste instantie, na het zien van de film *De Groene Weiden*, sterk aangegrepen en belooft zichzelf een avond 'vrij van dromen'. Desondanks droomt hij toch (Van Hoeydonck 1973: 129; De Bevere 1972: 20). De droom bevat veel elementen van overdag, zoals de lugubere gesprekken over ziekten, lijken en begrafenissen (Van Hoeydonck 1973: 129; De Bevere & Gerits 1985: 32). In de droom hangt een morbide sfeer en rijst de angst voor dood en aftakeling (De Bevere 1972: 21). De personages in de droom (de lantaarndrager – vader –, de pakketdrager – moeder –, het pakket – Frits –) (Van Hoeydonck 1973: 130; De Bevere & Gerits 1985: 32) verduidelijken dat deze droom een regressie is waarin Frits opnieuw het drama van zijn eigen geboorte beleeft (De Bevere & Gerits 1985: 33). Wat opvalt is dat de dode in deze droom niet dood is, naar analogie met de eerste droom (Van Hoeydonck 1973: 129). Bovendien heerst het zogenaamde *Sein-zum-Tode*, dat

verbonden is met het motief van kaalheid (Van Hoeydonck 1973: 130; De Bevere & Gerits 1985: 33): Frits wil de aftakeling en de dood niet aanvaarden en wil zichzelf ook niet zien zoals hij werkelijk is: een mens met een dood gezicht (De Bevere & Gerits 1973: 33). Door middel van het verschuivingsmechanisme staat Frits' levenssituatie gespiegeld tegenover de belevenissen van een schijnbaar andere persoon (Van Hoeydonck 1973: 130). Ten slotte is de groene kleur van het uniform van de dode afgeleid van de titel van de film *De Groene Weiden* (Van Hoeydonck 1973: 129; De Bevere & Gerits 1985: 33).

De elfde en laatste droom is, in tegenstelling tot de andere dromen, geplaatst in het midden van het tiende hoofdstuk. De droom speelt zich af in een kelderruimte – die doet denken aan de kelder uit de vierde droom (De Bevere & Gerits 1985: 35) –, bij een enorm vuur en bevat een man met een berenkop die op een leeg aambeeld slaat. Dit doet zonder meer denken aan Dantes *Inferno* (Van Hoeydonck 1973: 131). De fabriek die het decor van de droom vormt is een verwijzing naar de fabriek waar Frits' vader werkte (De Bevere & Gerits 1985: 35). In de droom worden drie lagen onderscheiden: de existentiële laag, de laag van de persoonlijke levensgeschiedenis en de oppervlakkige laag met gebeurtenissen uit het zeer recente verleden (Van Hoeydonck 1973: 133; De Bevere & Gerits 1985: 36). Er komen een heleboel elementen in de droom voor die hun oorsprong hebben in de gebeurtenissen van de vorige dag: het weer dat exact hetzelfde is, de vossenkop die de eenogige Maurits representeert, de regenbui, het dubbelzinnige gesprek (met Maurits en met de vossenkop) en het nat zijn en zich laten drogen (Van Hoeydonck 1973: 131-132; De Bevere & Gerits 1985: 35). Het lege aambeeld waarop de man met de vossenkop slaat en het vuur dat Frits omringt vormen een fysieke en psychische bedreiging (Van Hoeydonck 1973: 132; De Bevere & Gerits 1985: 35), maar Frits wordt vastgehouden in een motorische onmacht en kan zich niet uit de situatie redden (De Bevere & Gerits 1985: 35). Gelijkaardig aan de eerste droom ('ik kan niets doen') roept Frits uit dat hij 'verloren is' en zo wordt het dieptepunt van Frits' verlorenheid getoond (Van Hoeydonck 1973: 131-132). De vossenkop en de berenkop die in de droom voorkomen verwijzen naar het gymnasium waar Frits heeft schoolgelopen, namelijk het Vossiusgymnasium – in *De avonden* het Berendsgymnasium genoemd – (Van Hoeydonck 1973: 133). De twee instanties die Frits (via mokerslagen) (mis)vormden zijn de vader – die net zoals in de derde droom door de wind wordt gesymboliseerd en een obstruerende kracht voorstelt (De Bevere & Gerits 1973: 36) – en het gymnasium (De Bevere & Gerits 1973: 35).

6.3.Types van de dromen

Nu alle dromen uitgebreid aan bod zijn gekomen en we een overzicht hebben van de betekenissen die aan deze dromen worden toegekend en van de elementen die erin voorkomen, kunnen we een opdeling van deze dromen maken volgens hun type. Ik selecteer de volgende dromen: de eerste droom, de vijfde droom, de zesde droom, de achtste droom en de elfde droom. Dit zijn de dromen die gebruikt zullen worden voor het achterhalen van hun functies in het volgende hoofdstuk. Ik verantwoord deze keuze met een verwijzing naar de secundaire literatuur, die vaak dezelfde selectie dromen selecteert om te analyseren, en aan de hand van de kenmerken en betekenissen die deze dromen bezitten. Ze bevatten namelijk zoveel overkoepelende kenmerken van de andere dromen, dat het gebruik van gelijkaardige dromen vermeden kan worden. Bij het weergeven van de droomtypes houd ik er rekening mee dat de geselecteerde dromen opgedeeld worden in inhoudelijke en vormelijke types.

6.3.1. Inhoud

Het is belangrijk om te weten welke droomtypes er zoal zijn. Er bestaat echter geen lijst die alle soorten dromen bevat, maar door verschillende bronnen (Fink 1992: 6-8; Gillissen 2014; droominterpretatie.com 2007) te raadplegen ben ik er toch in geslaagd om de belangrijkste en meest vermeldenswaardige dromen op een rijtje te zetten. Na de uitleg betreffende deze types, geef ik voor de geselecteerde dromen, indien van toepassing, weer tot welk type ze behoren.

Angstdromen en nachtmerries zijn door iedereen gekend. Ze hebben vaak de functie om je wakker te schudden en te wijzen op een conflict in je leven waar je mee moet leren omgaan (Gillissen 2014). De angsten kunnen zeer uiteenlopend zijn, maar in de dromen van Frits hebben we vooral te maken met existentiële angst en angst voor de dood en met castratieangst. Er bestaan ook verwerkingsdromen. Dit zijn dromen die je de kans geven om gevoelens en emotionele conflicten van de voorbije dag of dagen een plaats te geven (Gillissen 2014). Deze dromen bevatten vaak dagresten. Seksuele dromen maken impliciet of expliciet vermelding van seksualiteit of van seksuele verlangens. Deze dromen komen, vooral op een verhullende manier, in *De avonden* voor. Vaak bevatten seksuele dromen fallische symbolen, of zijn er kenmerken van masochistische trekken en libidodrift te bespeuren (De Bevere 1972: 14). Ten slotte bestaan er ook wensdromen. Zij hebben een droominhoud die overeenkomt met een bepaald verlangen. In *De avonden* is er vooral sprake van Frits' verlangen naar de afrekening met de vaderfiguur (Kummer & Verhaar 81).

In de eerste droom is er sprake van de verdrongen seksualiteit van Frits en van de wens om af te rekenen met de gevreesde vaderfiguur. Zijn obsessie kaalhoofdigheid als een equivalent van de castratieangst komt naar boven. Ook Frits' aanleg voor sadisme komt aan de oppervlakte, net zoals zijn angst voor verval en zijn existentiële levensangst. Deze droom vertoont bijgevolg kenmerken van een seksuele droom, een wensdroom en een angstdroom.

De vijfde droom omvat veel elementen van de twee vorige dromen. Hij kan worden geklasseerd als een angstdroom (gevreesde vader), seksuele droom (drang tot wateren) en verwerkingsdroom (dagresten).

De zesde droom is een duidelijk voorbeeld van een seksuele droom (vertoont op expliciete wijze de seksueel getinte inhoud van de ontblote knie) en van een verwerkingsdroom (de droom is bijna volledig gebaseerd op gebeurtenissen van de vorige avond).

Het droomverhaal van de achtste droom is gebaseerd op herinneringen van Frits' kindertijd en daarom wekt de droom bij hem een emotionele reactie op. Het is een typisch voorbeeld van een verwerkingsdroom.

Er is in de elfde droom sprake van verwijzingen naar de persoonlijke levensgeschiedenis en naar gebeurtenissen uit het meer recente verleden. In de droom wordt er gerefereerd aan de vader en het gymnasium, twee instanties waar Frits slechte ervaringen mee heeft en waar hij bijgevolg angst voor voelt. De droom bevat bovendien symbolen van een bedreiging. Frits voelt zich in deze droom zeer verloren en onmachtig en stelt zich existentiële vragen. Deze droom kan bijgevolg een angstdroom en een verwerkingsdroom genoemd worden.

6.3.2. Vorm

Naast inhoudelijke droomtypes, bestaan er ook dromen die zich onderscheiden door middel van hun specifieke vorm. Hieronder geef ik de geselecteerde dromen weer waarop dit van toepassing is. In deze categorie van dromen met een specifiek vormelijk type vinden we ook de droomreeks terug. Een voorbeeld hiervan volgt op het einde van deze paragraaf.

De eerste droom vormt een uitzondering wat de plaats betreft in een hoofdstuk; hij komt voor in het begin, terwijl de meeste dromen pas op het einde van het hoofdstuk plaatsvinden. Ook de achtste droom staat in het begin van het hoofdstuk en vormt hierdoor een mede-uitzondering op de andere dromen. De elfde en tevens laatste droom komt al in het midden van het hoofdstuk voor en staat hierdoor op een andere plaats dan de meeste andere dromen. Hij vindt zijn oorsprong in voorbije gebeurtenissen en daarom is het logisch dat hij zich niet aan het begin van het hoofdstuk bevindt.

6.3.2.1.Droomreeks

Een ander type zijn terugkerende dromen. Dit zijn dromen die zich met kleine variaties of volledig identiek herhalen. Wanneer dromen blijven terugkeren, is er meestal sprake van een onopgeloste kwestie in de realiteit (droominterpretatie.com 2007). De terugkerende dromen zijn identieke dromen die zorgen voor reeksvorming.

De derde, vierde en vijfde droom zijn voorbeelden van terugkerende dromen en vormen samen een droomreeks omdat ze ‘verschillende aspecten van de seksualiteit demonstreren, die in het dagverhaal verdonkeremaand worden maar op deze manier toch in hun ontwikkeling te volgen zijn’ (De Zoeten 2003: 54). Volgens Freud betreft het de psychoseksuele ontwikkeling. In de derde droom representeert de zwaan de moeder, wat wijst op herkenning. In de vierde droom treedt er angst voor de vaderlijke instantie op die castratieangst oproept. Ten slotte wordt de ontwikkeling in de vijfde droom voltooid en is er sprake van erkenning van het lichaam en van seksuele opwinding (Schrover 1991: 142-145). Verder bevatten de drie dromen veel dagresten en zijn ze alle drie ook bewijzen van Frits’ angsten (trauma’s over zijn schooltijd aan het gymnasium, existentiële twijfels, bang voor confrontaties met zijn gevreesde vader).

6.4.Functies van de dromen

In deze paragraaf onderzoek ik welke functies de dromen in *De avonden* hebben. De eerder geselecteerde dromen, die de verschillende types van de dromen representeren, zullen als uitgangspunt dienen en zal ik in verband brengen met hun tekstuele context. Op zowel inhoudelijk als structureel vlak bekijk ik naast de functies van de geselecteerde dromen eerst welke algemene functies er voor de dromen in *De avonden* gevonden kunnen worden.

Na de publicatie van *De avonden* was er allereerst discussie of de dromen in de roman wel een functie hebben. Er wordt wel eens beweerd dat Reve dromen van vrienden verzamelde om in zijn verhaal te kunnen gebruiken (Maas 2009: 226). Daar deze willekeurig werden bijeengezocht zouden ze voor hem geen specifieke functies kennen. De Zoeten (2003: 53) oppert dan weer dat het onzinnig is om te veronderstellen dat de dromen geen functie zouden hebben; ze kunnen zelfs meervoudig gedetermineerd zijn (De Bevere & Gerits 1985: 10). In recensies en artikels over *De avonden* staat er tussen de regels vaak iets te lezen over de functies van de dromen.

6.4.1. Inhoud

In de eerste plaats kan de functie van de dromen psychologisch zijn. Dit kan inhouden dat ze meer informatie geven over het hoofdpersonage Frits. De dromen staan immers niet los van het leven overdag (Kummer & Verhaar 1976: 78); ze bevatten dagresten die uit de context van de hoofdstukken gelicht kunnen worden en geven resterende indrukken van de voorbije avonden (De Bevere & Gerits 1985: 12, 15). Daar bovenop kunnen de dromen ook een verband leggen met het hoofdpersonage, bijvoorbeeld met diens zich steeds herhalende rituelen. Of ze houden Frits een spiegel voor (Grüttemeier 1996: 171, 173) of geven op verholde wijze gestalte aan gevoelens en verlangens die overdag niet aan bod kunnen komen (Van Hoeydonck 1973: 135). Samenvattend houdt de psychologische functie een ‘completering van het beeld dat we van Frits krijgen door regelmatige referentie aan de nachtzijde van zijn bestaan’ in (Van Hoeydonck 1973: 140).

De dromen bezitten ten tweede een narratologische functie. Ze zijn ter vervollediging van het verhaal door de auteur toegevoegd (Van Hoeydonck 1973: 86). Op vlak van de inhoud bieden ze zo zeker een meerwaarde, want de droom brengt latente spanningen, conflicten en trauma’s aan het licht (De Bevere & Gerits 1985: 28).

6.4.2. Vorm

Het vervolledigen kan niet enkel op het niveau van het inhoudelijke gebeuren, maar ook op dat van de structuur. De dromen vervullen namelijk de functie van ‘bouwelementen’ (Kummer & Verhaar 1976: 38-39) en weten op een systematische wijze de tekst te doorbreken (Kummer & Verhaar 1976: 78). De dromen hebben allemaal een specifieke functie die nauw verbonden is met de plaats waar ze voorkomen (De Zoeten 2003: 53). Omdat de dromen als literaire dromen zijn geconstrueerd, zijn ze op specifieke wijze in de roman geïntegreerd (Grüttemeier 1996: 176).

De meeste dromen zijn terug te vinden op het einde van het hoofdstuk waarin ze voorkomen. De reden hiervoor is dat de dromen een verwerkende functie hebben. Ze bevatten dagresten en helpen Frits om de gebeurtenissen van overdag te plaatsen. (Gillissen 2014) Drie dromen – de eerste, de achtste en de elfde – staan niet op het einde van een hoofdstuk (Van Hoeydonck 1973: 94). Een voor-de-hand liggende verklaring is dat deze dromen in plaats van een conclusie van de dag te vormen eerder een inleiding erop zijn of dat ze zelfs voortbouwen op gebeurtenissen uit Frits’ kindertijd waar hij aan terugdenkt.

6.4.2.1.Droomreeks

De dromen van een droomreeks hebben een functie in onderling verband (De Zoeten 2003: 54). Doordat er gelijksoortige beelden in de dromen voorkomen of omdat ze inhoudelijk sterk samenhangen, zorgen deze dromen, in hun samenhang, voor meer cohesie binnen de roman. Ze zorgen ervoor dat de hoofdstukken beter bij elkaar aansluiten.

De droomreeks in *De avonden* – gevormd door de derde, vierde en vijfde droom – verbindt de verschillende hoofdstukken met elkaar, op basis van hun terugkerende thematiek, (De Bevere 1972: 23) en bepaalt de frequentie waarin de dagresten voorkomen. De dromen van deze reeks fungeren dus als bouwstenen.

6.4.3. Toepassing van de functies op de geselecteerde dromen

De geselecteerde dromen vertonen veel van bovenstaande kenmerken.

In de eerste droom ziet Frits dat er een man met een bolhoed binnenkomt en opeens dood neervalt. Een bolhoed is een fallisch symbool en de man met de bolhoed is daarom een uiting van de verdrongen seksualiteit van Frits. In zijn dromen kan Frits toegeven aan gedachten en gevoelens die hij in de realiteit moet verdringen. De wens om af te rekenen met de bevreesde vaderfiguur – voorgesteld door de man met de bolhoed –, wordt duidelijk door de rest van het hoofdstuk, waaruit Frits' slechte relatie met zijn vader en de irritatie die hij voor de man voelt duidelijk wordt: 'Hij bekeek de nek en voelde woede in zich opstijgen. "Zeven wratten," zei hij bij zichzelf, "waarom heeft hij die nooit laten wegnemen? Waarom althans niet die dingen weg?"' (Reve 2011: 9). Frits' obsessie voor kaalhoofdigheid blijkt ook uit dit eerste hoofdstuk: "'Je begint aardig kaal te worden," zei Frits. Hij bekeek bij Joop voor op de schedel de haargrens, die aan beide zijden boven het voorhoofd een flink stuk was achteruitgedrongen.' (Reve 2011: 19). Deze obsessie is een kenmerk van zijn existentiële levensangst. Zijn droom is een middel om deze angst een plaats te geven. Ten slotte heeft deze eerste droom ook een compensatorische functie: het nauwkeurig registreren van de tijd tussen de dromen staat tegenover de verveling die Frits overdag moet zien te overwinnen (Van Hoeydonck 1973: 95). De droom heeft ook een structurele functie. Omdat hij zich aan het begin van het hoofdstuk afspeelt is het niet mogelijk om te zoeken naar verbanden tussen de droom en gebeurtenissen die de vorige dag hebben plaatsgevonden. De relatie die de droom zou hebben met de thematiek van het hoofdstuk (De Zoeten 2003: 53) focust dus op de toekomstige gebeurtenissen en op deze manier zorgt de droom, die vooraan geplaatst is, voor literaire spanning (Schrover 1991: 152).

De vijfde droom is verbonden met Frits' karakter (De Bevere 1972: 4-5). Hij toont bijvoorbeeld Frits' angst voor confrontaties met zijn gevreesde vader (de man met de hoed en de hondenkop). Het feit dat Frits na het ontwaken uit de droom verder slaapt zonder opnieuw te dromen, wijst erop dat de droom een therapeutische functie had. Ze verzekerde de verdere nachtrust (De Bevere 1972: 14). De reacties van Frits op zijn dromen zijn volgens De Zoeten (2003: 54) bepaald door de 'strakke regisseurshand van de auteur' en hebben daarom een zinvol systeem. Ten slotte heeft de (seksuele) droom ook een wensvervullende functie (De Bevere & Gerits 1985: 28), want Frits' drang om te wateren – of om een zaadlozing te hebben als gevolg van de seksuele daad –, veroorzaakt door een uitwendige fysische prikkel, wordt ingelost (De Bevere 1972: 18). De structurele functie van de droom hangt samen met de therapeutische functie. De droom vindt plaats op het einde van het hoofdstuk, zodat Frits de kans krijgt om de gebeurtenissen van de afgelopen dag even op een rijtje te zetten.

De zesde droom is door zijn moeilijke analysegraad een paradoxaal middel om de censuur te doorbreken (De Zoeten 2003: 54-55). Seksualiteit is bijvoorbeeld zo taboe dat het zijn weg van de droom naar de waakwereld niet mag vinden. De functie van de droom is daarom om de seksueel getinte inhoud van de droom (de ontblote knie) op expliciete wijze te tonen. Een andere taak die voor de droom is weggelegd bevat het verwerken van de gebeurtenissen van de vorige avond. Dromen dienen, in de discretie van het onderbewustzijn, vaak voor deze verwerking. Ook dit wordt deels veroorzaakt door de eindpositie die de droom in het hoofdstuk inneemt.

De achtste droom is gebaseerd op herinneringen van Frits' kindertijd en heeft daarom voor hem een zeer emotionele bijklank. Deze verwerkingsdroom staat ook aan het begin van het hoofdstuk, zodat het duidelijk opvalt dat de droom in concrete beelden zijn isolement representeert (De Bevere & Gerits 1985: 29). Dit is de structurele functie van de droom.

De laatste droom is naast een typische verwerkingsdroom ook een angstdroom. Frits heeft schrik voor het strenge gymnasium waar hij vroeger naar school ging en voor zijn vader. Hij kan in zijn droom echter niets doen aan de bedreigende situatie waarin hij zich bevindt. 'Hij werd wakker met een zwaar bonzend hart, rilde en kwam overeind' (Reve 2011: 242). Het tiende hoofdstuk dient als catharsis en synthese (De Bevere 1972: 24) en ook de droom in dit hoofdstuk vervult deze functie. Na een angstdroom komt er meestal een moment van inzicht en bevrijding (De Bevere 1972: 26). De droom staat niet voor niets in het midden van het hoofdstuk. Frits stelde zich eerst existentiële vragen, maar na zijn droom komt hij tot het besef dat hij een reden heeft om te leven. Hij komt tot inkeer wat zijn ouders betreft en kan hen eindelijk vergeven. De droom had hier dus een levensveranderende functie.

6.5.Resultaten

Er is uit de vorige hoofdstukken gebleken dat de dromen in *De avonden* heel wat functies vervullen. Er bestaan zowel inhoudelijke functies als structurele functies. Respectievelijk hebben we hiervan als voorbeelden de psychologische functie – die betrekking heeft op het personage en diens gevoelens en verlangens – en de narratologische/narratieve functie – die het verhaal opbouwt en vervolledigt – gezien.

Het valt op dat de verschillende droomtypes meestal in het bezit zijn van hun eigen specifieke functies. Seksuele dromen – zoals de eerste, de vijfde en de zesde droom – hebben vaak een wensvervullende functie. Frits kan de gedachten die hij in de waakwereld moet onderdrukken in deze dromen de vrije loop laten. Deze dromen dienen dus om de censuur te doorbreken. Wensdromen zijn sterk verbonden met de seksuele dromen. Zij zijn ook een uiting van onderdrukte gevoelens, zoals we in de eerste droom kunnen zien. Ook verwerkingsdromen hangen hiermee samen. Deze dromen – waar de vijfde, zesde, achtste en elfde droom als voorbeeld toe dienen – hebben vaak een therapeutische functie, omdat ze helpen bij het verwerken van gebeurtenissen van de voorbije dag of dagen. Ten slotte bestaan er ook angstdromen. Die zien we in de eerste, de vijfde en de elfde droom. Vaak geeft een angstdroom de band weer tussen de dromen en Frits' karakter of dient hij om Frits' existentiële levensangst een plaats te geven. Ook in dit geval heeft de droom veel weg van een therapeutische functie. De laatste droom heeft een speciale taak. De droom is een synthese van alle vorige gebeurtenissen en dromen en ze geeft Frits bij het ontwaken een gevoel van bevrijding. Dit catharsismoment wordt mede mogelijk gemaakt door de plaats van de droom. Omdat de droom zich in het midden van het hoofdstuk bevindt is er de mogelijkheid om een motor voor een verandering te zijn. Waar Frits eerst alleen maar angsten kende heeft hij nu een reden om te geloven in het leven. De levensveranderende functie van deze droom is zodoende overduidelijk. De elfde droom is niet de enige droom die door middel van zijn plaats binnen het hoofdstuk een speciale functie krijgt. De eerste droom zorgt, ook vanwege zijn verschijning aan het begin van het hoofdstuk, voor literaire spanning en de achtste droom op haar beurt geeft al een voorsmaak van Frits' isolement dat in de rest van het hoofdstuk ter sprake komt. Ten slotte moet er vermelding gemaakt worden van de compensatorische functie – het registreren van de tijd in relatie met de verveling overdag – in de eerste droom en van de specifieke verbindende functie van de droomreeks door de derde, vierde en vijfde droom. Hun functies lijken misschien niet bijzonder, maar ze dragen ongetwijfeld bij aan de completie van het verhaal.

Wanneer we de functies van de verschillende droomtypes met elkaar vergelijken is het niet onbegrijpelijk om te stellen dat ze allemaal wel gelijkwaardig zijn aan elkaar. Elk op hun eigen manier zorgen ze ervoor dat de roman is wat hij is. Zowel op het vlak van de inhoud als op het vlak van de structuur zijn deze functies essentieel. Niet alleen hangen de therapeutische en levensveranderende functie sterk samen, ook op structureel vlak wordt er samengewerkt. Zo gaan het opbouwen van literaire spanning en het verbinden van hoofdstukken hand in hand wat betreft de narrativiteit van de roman. Dat is de reden dat de functies van de dromen allemaal belangrijk zijn. Uit het volgende citaat van Reve blijkt ook dat de dromen een belangrijke aanvulling zijn die het verhaal in zijn volledigheid weergeven:

Interviewer: '[...] Maar je kunt je niet herinneren waarom je die dromen in *De avonden* hebt neergeschreven.' – Reve: 'Ik vermoed formeel gewoon uit een soort volledigheidsdwang. [...], maar ze dromen toch iets en dat moet ook opgeschreven want dat hoort er ook bij. (Reve 1983: 54)

Van Hoeydonck voerde in 1973 reeds onderzoek naar de functies van de dromen in *De avonden*. Hij vond vier grote functies die hij op de roman kon toepassen. Volgens hem dienden de dromen om cohesie te scheppen tussen de veelheid van gesprekken en gedachten (Van Hoeydonck 1973: 139). Deze functie is in mijn onderzoek niet specifiek naar boven gekomen, maar ze komt wel overeen met de verwerkende functie, waarbij gebeurtenissen in de droom geordend worden. Van Hoeydonck (1973: 139) concludeert bovendien dat een droom vaak 'een reële situatie of een ervaring die omwille van haar complexiteit moeilijk door de gewone (rationele) discursus gevat kan worden' representeert, belichaamt of weerspiegelt. Ook dit werd uit mijn onderzoek duidelijk. Vooral in angstdromen en in seksuele dromen krijgen gedachten een concrete vorm. Denk maar aan de vader die meermaals in deze dromen optreedt en telkens de rol van de boosaard krijgt toebedeeld. Daarnaast vertonen de dromen volgens Van Hoeydonck (1973: 139) in hun weergave 'sommige kenmerken van de laatmiddeleeuwse moraliteit', zoals bijvoorbeeld tijd, dood, angst en seksualiteit. Zelf had ik er niet bij stilgestaan dat dit kenmerken van de laatmiddeleeuwse moraliteit zijn, maar deze aspecten komen wel degelijk voor in de dromen en vormen meer dan eens zelfs de leidraad ervan. Ten slotte stelt Van Hoeydonck (1973: 140) dat de dromen de lezer tot concentratie verplichten door in deze dromen het perspectief wordt aangegeven waarin het boek gelezen en geïnterpreteerd moet worden. Met deze stelling ga ik volledig akkoord. Het is pas na een grondige lezing van de dromen dat de rest van het verhaal volledig begrepen kan worden. Er kan geconcludeerd worden dat de meeste functies die Van Hoeydonck in 1973 reeds bepaalde, ook in mijn onderzoek naar boven komen drijven.

7. Conclusie

In deze bachelorpaper stonden de functies van de dromen in *De avonden* van Gerard Reve centraal. In de secundaire literatuur vond ik aanknopingspunten om deze functies te onderzoeken. Voor verscheidene auteurs, waaronder Grüttemeier, De Bevere en Van Hoeydonck, ben ik nagegaan hoe zij de dromen uit *De avonden* geanalyseerd hebben en welke methode ze daarvoor gebruikten. Bij de meeste onderzoekers was de psychoanalytische methode, gebaseerd op Freuds *Traumdeutung* in trek. Enkel Grüttemeier vond een analyse vanuit een literaire invalshoek interessanter. Er moet ook rekening gehouden worden met het feit dat er geen analyse gedaan wordt van een mens, maar van een literair personage, waardoor het *Vorbericht* en de ‘vrije associaties’ die bij een gewone analyse wel aanwezig zijn, ontbreken. Dit probleem kan verholpen worden door toch de psyche van een mens als vertrekpunt van de analyse te nemen.

In tweede instantie werd er voor alle dromen nagegaan welke betekenis ze hadden. Vaak waren ze een uiting van onderdrukte gevoelens of dienden ze voor de verwerking van gebeurtenissen van overdag. Ze hadden dus vooral een psychologische betekenis. Beelden die verwijzen naar Frits’ vader (de zwaan, de strenge hand, het lijk, de wind, de weverij), naar Frits’ voorbije jeugd (de vossekop en de wegvarende zandschuit) en naar zijn seksuele verlangens (de man met de bolhoed, de ontblote knie en de behoefte tot wateren) kwamen vaak in de dromen terug. Elementen die verband houden met dood, kaalheid en verval waren ook veel in de dromen aanwezig.

Verder deelde ik de dromen op in types. Op inhoudelijk vlak bezit *De avonden* seksuele dromen, angstdromen, wensdromen en verwerkingsdromen. Bovendien zijn er in zowat elke droom dagresten terug te vinden. Op structureel vlak zijn er de droomreeksen, die bestaan uit meerdere dromen die dezelfde beelden bevatten of eenzelfde thematiek hebben. Voor het overige zijn er drie uitzonderingen op te merken op de vaste positie van de dromen op het einde van een hoofdstuk.

Het doel van mijn onderzoek was om de functies van de dromen te achterhalen. Op inhoudelijk vlak dragen de dromen gebeurtenissen bij aan de roman die overdag weggelaten werden en vormen zo een aanvulling op het verhaal. Voor de structuur zijn de dromen ook belangrijk. Om te beginnen bevat elk hoofdstuk een droom. Zo ontstaat een evenwicht bewustzijn-droom. De meeste van deze dromen staan op het einde van hun hoofdstuk. Dit omdat ze meestal een reflectie zijn op de gebeurtenissen van overdag. Er zijn slechts drie uitzonderingen. Twee dromen bevinden zich in het begin van het hoofdstuk. Zo wordt er

literaire spanning opgebouwd en tegelijkertijd wordt er een basis gecreëerd voor de gebeurtenissen die nog gaan volgen. De elfde droom vindt plaats in het midden van het tiende hoofdstuk omdat hij ontstaan is uit voorafgaande gebeurtenissen en tevens nog niet het besluit van het hoofdstuk vormt.

De resultaten die ik gevonden heb, komen grotendeels overeen met wat Van Hoeydonck in 1973 beschreven heeft. Cohesie scheppen tussen gesprekken en gedachten; moeilijke situaties voorstellen; tijd, dood, angst en seksualiteit weergeven en de lezer verplichten tot interpretatie en concentratie: alle elementen komen terug in mijn onderzoek. Dit is voornamelijk te wijten aan het feit dat we ons onderzoek op dezelfde manier gevoerd hebben, vertrekkend vanuit een analyse van de dromen. Ook andere onderzoeken, die wel niet specifiek op de functies gericht waren, kwamen tot dezelfde basisbevindingen als ik. Van Zweden (1976: 329) herkent in de dromen verdrongen seksualiteit, angst en een verlangen naar de kindertijd. Kummer & Verhaar (1976: 85) ziet dezelfde kenmerken en voegt hier nog de tirannieke vader en het sadisme aan toe. Ook Grüttemeier heeft gevoelens als mislukking, eenzaamheid, angst en verval als kenmerken van de dromen gevonden. Het enige verschil is dat hij al meteen de eerste droom als uitgangspunt neemt, terwijl ik eerst nog alle dromen apart geanalyseerd heb.

Ik denk, ten slotte, dat ik met dit onderzoek erin geslaagd ben om het concept van de functies van de dromen in *De avonden* uit te diepen. Volgens mij biedt deze paper enkele antwoorden op nog niet eerder gestelde vragen en is mijn poging om een ander aspect van *De avonden* weer te geven geslaagd.

8. Bibliografie

Bevere, A. de. *De droom in proza van G. Van Beek en G. K. Van het Reve*. Zonder Plaats 1972.

Bevere, A. de & Gerits, J. 'Een vader verborgen: elf dromen van Frits van Egters ("De avonden") geanalyseerd'. In: *Kreatief Wevelgem* 19 (1985), 3-4: 3-40.

Bork, G. J. van & P. J. Verkruijsse (red.), *De Nederlandse en Vlaamse auteurs van middeleeuwen tot heden met inbegrip van de Friese auteurs*. De Haan: Weesp, 1985.
http://www.dbnl.org/tekst/bork001nede01_01/bork001nede01_01_1089.php (23 februari 2014).

Fink, G. *Dromencyclopedie: verklaring van de beeldtaal uit de droomwereld van A tot Z*. Rijswijk: Elmar B.V., 1992.

Fokkema, R. 'Een vergeten structuurmotief in *De avonden*'. In: W. F. G. Breekveldt e.a. (red.), *De achtervolging voortgezet: opstellen over moderne letterkunde, aangeboden aan Margaretha H. Schenkeveld*. Amsterdam: Bakker, 1989: 209-213.

Freud, S. *Inleiding tot de psychoanalyse*. Amsterdam: Wereldbibliotheek, 2005.

Gillissen, W. 'Verschillende soorten dromen'. *InnerNed*, 2014.
<http://www.innened.org/drmwerk8.html> (8 april 2014).

Grüttemeier, R. 'Over de dromen in Gerard Reves "De avonden"'. In: *Nederlandse letterkunde (Groningen)*: 1 (1996), 2: 167-178.

Hillenaar, H. & Schönau, W. *Tekst en psyche: psychoanalytische tekstinterpretatie in de praktijk*. Amsterdam: Boom, 2004.

Hoeydonck, G. van. *De dromen in "De avonden" van G.K. van het Reve*. Antwerpen: UFSIA, 1973.

Kummer, E. & Verhaar H. *Over De avonden van Gerard Kornelis van het Reve*. Amsterdam: Wetenschappelijke Uitgeverij, 1976.

Maas N. *Gerard Reve: kroniek van een schuldig leven* (vol3). Amsterdam: Van Oorschot, 2009-2012.

- Normann, R. *Die Symbolik des Traumes*. Bremen: Outlook verslag 2012.
http://books.google.be/books?id=XMGwIVVSRIMC&pg=PA24&lpg=PA24&dq=harnreiztraum&source=bl&ots=JCPHM7RaHY&sig=HjbYMc6jKWdY5F7vAVjptl_JeU0&hl=nl&sa=X&ei=GyJdU-zFBsrZPNy8gNAC&ved=0CDMQ6AEwAQ#v=onepage&q=harnreiztraum&f=false (27 april 2014)
- Paardekooper, J. *Gerard Reve: De avonden*. Apeldoorn: Walva, 1986.
- Raat, G. F. H. *Over De avonden: de eerste roman van Gerard Reve*. Schoorl: Conserve, 1989.
- Raat, G. F. H. *Veertig jaar De avonden van Gerard Reve*. Utrecht: HES, 1988.
- Reve, G. *De avonden: een winterverhaal*. Amsterdam: De Bezige Bij, 2011⁶¹.
- Reve, G. *In gesprek: interviews*. Baarn: De Prom, 1983.
- Romijn Meijer, H. *Toen Reve nog van het Reve was*. Amsterdam: Nijsen, 1985.
- Schrover, E. 'Literatuur en psychoanalyse'. In: Peter Zeeman (red.), *Literatuur en context: een inleiding in de literatuurwetenschap*. Nijmegen: Sun; Heerlen: Ou, 1991: 136-164.
- Stroeken, H. P. J. 'Lemma's: dagrest'. In: *Psychoanalytisch Woordenboek*. 2013.
<http://www.psychoanalytischwoordenboek.nl/lemmas/dagrest/> (22 maart 2014).
- Verhoeff, J. *De Januskop van Oedipus: over literatuur en psychoanalyse*. Assen: Van Gorcum, 1981.
- Visscher, H. S. *Dromen in de moderne Nederlandse poëzie*. Arnhem: Van Loghum Slaterus, 1953.
- Zoeten, C. de. *Ander water: een herlezing van Gerard Reves De avonden*. Leiden: SNL, 2003.
- Zonder naam. 'Droomtypes'. *Droominterpretatie.com*, 2007.
<http://droominterpretatie.com/droomtypes.html> (8 april 2014).
- Zweden, J. van. 'De dromen van Frits van Egters'. In: *Spektator* 5 (1975/1976), 5: 342-363.